

ПОСТАТИ И БИТИ УДОВИЦА У СРБИЈИ ДАНАС

.....

Апстракт: Ово је прво оригинално истраживање удовица у домаћој социолошкој литератури. Приступ је инхерентно интердисциплинаран јер се комбинују социолошке, социодемографске, социопсихолошке и феминистичке парадигме. Применом дубинских интервјуа и посматрања обухваћене су удовице које су то постале у старости од 18-55, дакле, у још увек виталним годинама живота, а не у старости, када је то уобичајено. Испитиване су жене нижег, средњег и вишег образовања. Узорак (30) је пригодан и обухвата две групе жена. Једно (15) су тзв. мирнодопске или цивилне удовице са ширег подручја Београда, жене које су изгубиле мужа после дуже или краће болести, односно његове изненадне смрти. Друго су ратне удовице (15), уједно и избеглице у Србији, чији су мужеви погинули током оружаних сукоба у Хрватској 1990-тих односно на Косову и Метохији, крајем исте декаде. Интерпретација резултата указује на изражену социјалну маргинализацију, па и дискриминацију жена и њихове деце, посебно у случају ратних удовица. Истраживање је указало на много важнији значај социјалних мрежа у односу на личне капитале (старост, образовање, занимање, итд), али и значај *locus kontrolli*, као акционог потенцијала за излазак из дефанзиве. Као што се могло претпоставити, овде је изостала институционална подршка, али се назире значај самоорганизовања преко грађанске иницијативе (“grass root democracy”) коју подржава велика већина испитаница, посебно мирнодопских. У циљу илустрације главних налаза истраживања у овом се раду доносе/упоређују по две интегралне животне приче цивилних и ратних удовица.

Кључне речи: удовице, ресурси, друштвене мреже, маргинализација, подршка.

.....

¹ mirjana.bobic@gmail.com

Увод

Последњи попис становништва из 2011. показао је да је удео обудовелог становништва (мушкараца и жена) у Србији² висок (11,7%), тј. у самом европском врху. Штавише, удовиштво је у порасту, јер је, рецимо, три деценије раније, према попису 1981. износио 8,5%, односно у апсолутном смислу, број обудовелих се увећао за око 200.000 лица (37,5%) (Penev, Stanković, 2018). Порасту удовиштва, посебно женског, допринели су и имиграциони, избеглички таласи током и крајем 1990-тих и почетком 2000-тих, када је значајан број жена и деце стигао у Србију са ратом захваћених простора Хрватске, Босне и Херцеговине, односно са Косова и Метохије.

Удовиштво настаје као последица више социодемографских фактора: морталитета лица у браку, преовлађујућег брачног модела и промена у старосно-полном саставу током времена, тј. услед старења популације. Удовиштво је више „женски“ него мушки феномен. Жене живе дуже у савременим, индустријализованим популацијама, просечно су млађе од мужева, па је вероватноћа да ће остати саме, тј без партнера, тим већа. С друге стране, мушкарци/удовци су склонији поновном склапању брака, јер брак за мушкарце има значајну социјално-заштитну и симболичку функцију: извор је подршке и заштите од стреса, депресивности, усамљености, обезбеђује непосредну бригу и старање у случају болести и немоћи, олакшава структурацију свакодневнице, одржавање ширих социјалних мрежа, друштвених контаката итд. Друштво боље толерише поновну женидбу удовца, чак и много млађим женама, док се од жене/удовице очекује да се посвети кући, деци и унуцима, као врховном смислу (читавог) живота.

Удовиштво је феномен непосредно повезан са старошћу, односно већа је вероватноћа да ће особа доживети смрт свога супружника у старијим годинама. О томе сведочи демографија: специфичне стопе обудовелости по старости су веома ниске међу младим и млађим средовечним становништвом, односно у узрасту 15-19, свега 0,0% и 2,3% у 40-44, а онда убрзано расту да би у генерацији 50-54 достигле 10%, односно од 60-64

² Без Косова и Метохије у целом тексту

преко 15% итд. Ниво обудовелости жена је виши од нивоа обудовелости мушкараца у свим старосним групама, а највеће полне разлике су у средовечним генерацијама (20-59). Иако је у групи млађег средовечног становништва (20-39) укупан ниво удовиштва веома низак (око 1%), удео жена/удовица је чак 6-7 пута виши у односу на мушкарце. Са порастом старости, након 40-те године, обудовелост расте, али се родне разлике временом умањују. У Србији су 4/5 свих обудовелих лица старија од 60 година, а укупна обудовелост је чак 3-4 пута већа код жена (Penev, Stanković, 2018: 83, 89). Овде немамо простора да улазимо у дубље анализе социодемографског (образовног и др.) профила популације обудовелих. Евидентно је да жене доминирају (феминизација), имају већу шансу да доживе смрт супруга (демографски услов), ређе поново склапају брак или живе са новим партнером (социјално-културолошки услов), што је у друштвеном контексту патријархализма утабан пут ка социјалној искључености.

Предмет

У научној публицистици, како страном (англосаксонској), тако и домаћој, нема много радова о удовиштву, ни мушком ни женском. Удовиштво је, на пример, анализирано у новијим, локалним и регионалним студијама о једнородитељским породицама, насталим као последица развода брака, рађања изван брака или смрти партнера/оца (Tomarović, Ljubičić, Stanojević, 2014), односно у компаративним истраживањима самих родитеља на Западном Балкану (Hughson, 2015).

У овом раду, међутим, реч је о оригиналном истраживању удовица, и то о две групе ових жена: удовицама у редовним или мирнодопским условима, и женама које су остале без мужева током оружаних сукоба на простору Хрватске и Косова и Метохије, те су избегле у Србију. Идејну замисао је дала Анђелка Милић, а његов теренски део реализован је током 2012. и 2013. године у оквиру Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду³. У фокусу су биле удовице у млађим и средовечним годинама (18-55), дакле, у генерацијама када је, како смо напред видели, теоријска шанса да жена постане удовица релативно мања,

³ Услед болести и смрти Анђелке Милић, обраду и анализу резултата су преузеле и објавиле М. Бобић и С. Драгишић Лабаш (Bobić, Dragišić Labaš, 2020).

посебно код тзв. цивилних или мирнодопских. За разлику од ратних, суочених са повећаним ексцесним морталитетом мушкараца (мужева, синова, браће, рођака) услед оружаних сукоба и убистава на просторима бивше Југославије, мирнодопске су доживеле смрт партнера после његове дуже или краће болести, односно изненадног леталног догађаја.

Предмет овога рада је анализа основних карактеристика, животних ситуација и стратешког деловања ове две групе жена. Узорак је био пригодан (тзв. „грудва снега“), а обухватио је 30 испитаница, по 15 из сваке групе, даље дистрибуираних у три старосне категорије (18-29, 30-39 и 40-55) и три социјална статуса, идентификована према образовању (основно, средње, више и високо), (табела 1).

Табела 1. Узорак испитаница

Образовање	Старост у моменту смрти супруга/партнера			Укупно
	18-29	30-39	40-55	
Основно	3	4	4	11
Средње	4	4	3	11
Више и високо	1	2	5	8
Укупно	8	10	12	30

Извор: обрада података истраживања

Теорија и методологија

Из анализе прикупљане искуствене евиденције очигледно је да је А. Милић имала на уму феминистичку теорију и квалитативну методологију приликом конципирања плана истраживања. Основна техника је била интервју и посматрање, о чему сведоче транскрипти истраживачица (докторандкиња Института за социолошка истраживања). На терен се одлазило са инструкцијом да сами актери/удовице испричају своје животне приче, на основу којих смо реконструисали: Шта се догодило? Како су реаговале на ситуацију личног и породичног стреса? Како су реаговала њихова деца? Ко им је помогао? Која је била тачка преокрета у процесу адаптације на нову животну фазу? Како су виделе себе? (своје личне ресурсе, животну доб, образовање, занимање, социјални положај, породичне

капитале, социјалне мреже итд). Које су им стратегије делања биле доступне, да ли су поседовале *locus controlli* или су се препуштале судбини итд? Како су ре-креирале своје животе и помагале најближима у прихватању породичне и личне трансформације (деци, родитељима итд)? Како виде себе у будућности?

Код свих удовица је уочен сличан образац: мање или више изненадни догађај смрти мужа, болно и тешко суочавање са губитком и ударом на породичну структуру и функције, на рутине свакодневице, препуштање туговању, преусмеравање на улогу мајке, жртвовање за децу и ближње (посебно код ратних удовица), преузимање контроле и прихватање новог живота (и нове средине у случају ратних удовица), активирање мрежа подршке, реконструкција породице и редефинисање будућности. Сасвим је јасно да су ратне удовице у много тежем положају у односу на тзв. цивилне. Иако их повезује сличан социјални стрес, битно их разликује, пре свега, трауматично искуство избеглиштва које дефинише целокупну животну ситуацију и могућности делања. Ратне удовице немају времена да (дуго) тугују, оне морају да преживе у буквалном смислу речи, да спашавају голе животе себе, деце, ближњих, да се домогну безбедније територије⁴, а онда да се ухвате у коштац са решавањем кључних, егзистенцијалних проблема: од обезбеђивања крова над главом (многе наводе да је циљ био да се избегне колективни центар по сваку цену), да прехране децу и себе, па и ширу породицу (родитеље, браћу, сестре), да збрињавају и негују болесне и старе, да остваре социјална права (пензију, инвалиднину за децу, социјалну помоћ), да се изборе са друштвеном изолацијом и стигматизацијом у новој средини (у школи, у локалној заједници, на радном месту). Да би обезбедиле социјалну заштиту, пре свега деце, многе су удовице сведочиле како су саме истраживале околности нестанка (смрти) мужа, спроводиле ДНК анализе,

⁴ О тегобама пребацивања у Србију сведочи Марија (измишљено име), (55 г, ОШ, постала удовица са 35, избегла из Хрватске током Олује): „...ја сам имала брата у Шимановцима, имала сам заову ту у Београду, али нисмо знали гдје идемо, ми идемо па гдје стигнемо...Вамо ближе Србији до овога моста кад смо дошли, на прелазу границе, ту се створила јако велика колона, била је сигурно пет километара јер то су сви кренули и данима ту чекали, али нас Србија није прихватала...онда су су они нас хтјели послат за Косовску Митровицу, за Ђаковицу, за Косово доле, али ми се нисмо давали“ (Bobić, Dragišić Labaš, 2020: 110).

сахрањивале идентификоване делове тела, а то је све понекад трајало и више до 15 година.

Феминистички приступ био је незаобилазан у концептуализацији (уоквиравању) проблема и контекстуализацији удовиштва као дела укупног женског положаја у Србији данас (Hughson, 2015). Примењен је како приликом формулисања плана интервјуа, тако и у анализи и интерпретацији резултата. Социјални контекст обележен је патријархализмом који је још више оснажен током периода друштвене трансформације у Србији (Hughson, 2015). Женска се улога дефинише доминантно натуралистички, сведена на бригу о другој или приватној сфери (породицу и домаћинство). Родни приступ помаже да разобличимо нормализацију „женског жртвовања“, јер се оно природно очекује од жена/мајки како у регуларним, а посебно у нерегуларним околностима друштвене и породичне кризе, рата, пандемије итд. Када се овакав поредак ствари узме као природан, самим тим се не може очекивати друштвено признање, нити шира институционална подршка у виду јавних политика (Hughson, 2015). Удовице су стога као и друге саме мајке (разведене, мајке деце рођене ван ван брака, без партнера итд), друштвено невидљиве и маргинализоване. Све је то још упадљивије код ратних удовица, које су још израженије социјално искључене. Мужеве и синове ратних удовица/мајки држава је искористила, тј. војно мобилисала зарад виших државних циљева, а онда их је, након погибије или нестанка, отписала, заборавила, односно њихове жене и децу препустила самима себи, да се сналазе како знају и умеју, укључујући и принудну емиграцију, тј. избеглиштво.

У анализи резултата која следи, осим већ примењеног, социјално-демографског и феминистичког, примениће се и социјално-психолошки приступ⁵.

⁵ Због ограниченог простора, нисмо у могућности да детаљније елаборирамо теорију и метод, нарочито употребу засноване теорије па упућујемо читаоца на интегралну студију (Bobić, Dragišić Labaš, 2020:25-43 и даље)

Резултати: опште одлике удовица

Као што се могло и очекивати, а у складу са специфичним стопама обудовљења у општој популацији, и у нашем је узорку највише удовица у најстаријој групи (табела 1), (40-55), тј. било је тешко пронаћи испитанице у млађим генерацијама (18-29). Најмање је удовица са највишим образовањем (8), а подједнако са основним и средњим, опет у складу са трендом у општој популацији. Код оба пола/рода у популацији Србије, вишу смртност (па и вероватноћу обудовљења) имају лица са нижим образовањем, што се доводи у везу са вишим стандаром и квалитетом живота, односно здравијим животним стилем код образованијих слојева, али и разликама у моделима брачности (одлагање брака код образованијих итд).

Просечна старост у тренутку обудовљења код мирнодопских удовица из узорка била је 43,5, а код ратних 31,6 година. Ратне су у просеку биле 12 година млађе, што је вероватно повезано са ранијим склапањем брака из крајева одакле потичу (Книн и околина, Славонија, Косово и Метохија) односно већом универзалношћу брака у односу на мирнодопске удовице (већином регрутованих из Београда и околине). У погледу породичног састава, код обе групе удовица доминирају нуклеарне, једнородитељске форме, мада су код ратних забележене и веома комплексне, у једном случају са чак девет чланова, уже и шире породице. Укупан број деце код цивилних удовица је 22 (плус двоје пасторака, из мужевљевог претходног брака), што даје укупну стопу рађања од 1,5 деце по жени, нешто више него у општој популацији Србије (1,4). Просечна старост детета када је остало без оца је 17,5 година. Ратне удовице из нашега узорка имају нешто више деце (29), што чини да је њихова укупна стопа рађања виша (1,9). Просечна старост деце ратних удовица у време нестанка или смрти оца била је свега 8,2 године, дакле, двоструко млађа у односу на мирнодопске. Чак 11 или трећина деце ратних удовица чиниле су бебе и сасвим мала деца (0-3 године). Ови подаци јасно указују на тежину социоекономског положаја ратних удовица/мајки које су у старту биле више оптерећене бригом и негом деце, што је додатно умањивало њихове капацитете за сналажењем у новој средини (тражење посла, усклађивање рада и родитељства, додатни послови итд), укратко повећавало њихову вулнерабилност.

Сасвим је онда логично да од укупно 15 ратних удовица, свега трећина (5) наводи да је радно активно: три су обављале службеничка занимања (испод својих квалификација), једна је била фризерка и једна чистачица. Међу изворима прихода доминирају: породичне пензије (14) коју прима или удовица (са навршених 45 година, под условом да се није преудала) или деца. У скоро половини случајева наводе се борачке инвалиднине коју примају деца погинулих војника (7), а четворо деце прима социјалну помоћ и стипендију за школовање.

Међу цивилним удовицама, скоро половина жена није радно активна (6 пензионерки и једна незапослена), што је повезано са материјалним положајем (депривацијом) једнородитељских породица уопште, односно, високим учешћем прекарних послова у овој популацији (рад без уговора, на парче итд), нижим примањима у односу на општу популацију и претежним ослањањем на неформалне мреже, односно помоћ родитеља, а у одсуству институционалне подршке (Milošević Đorđević, et al, 2014). Сами родитељи и у другим истраживањима наглашавају низак материјални стандард, недостатак прихода, основног и допунског посла, недостатак времена. Све је то потврђено и у интервјуима са нашим удовицама, с тим што, када је реч о цивилнима, треба имати на уму и њихову вишу укупну старост, што је повезано са повлачењем са тржишта рада.

Поређење друштвеног положаја ове две групе жена даје следеће закључке: цивилне удовице живе у бољим општим условима, релативно су старије, дуже су биле у браку (дужи период акумулације прихода, имовине итд у браку), имају мањи број деце која су старија (многа и запослена), више су радно активне и имају више текућих извора прихода (плате и хонорарни послови), имају решено стамбено питање, итд. Из анализе стратегија сналажења види се да цивилне удовице имају развијеније социјалне мреже (повезане и са седентарношћу, односно одсуством миграције), да су често неформалне мреже не само велике, већ и врло ефективне, тј. социјални капитал се конвертовао у друге: емотивну подршку, па и економску потпору женама и деци (помоћ пријатеља, комшија, родбине, везе за запослење итд). Ратне су удовице више социјално искључене, односно мање су радно активне, чешће упућене на ниска социјална давања (пензије, инвалиднине итд), ређе обављају допунске (хонорарне) послове, иако су релативно млађе од цивилних. Њиховој већој изолацији доприноси и виши ниво морбидитета

(присуство хроничних и акутних болести), дакле, слабије физичко и ментално здравље повезано са претрпљеним стресом и масовним претрпљеним губицима (живота, имовине, прихода итд), затим велики је притисак бриге и старања: о деци, родитељима, па и рођацима, старим и болесним. Услед емиграције која је ратне удовице искоренила из завичаја, обим социјалног капитала (круг сродника, пријатеља, комшија, колега са посла итд) је сужен, а и онда када постоји у новој средини, више служи емотивној и моралној подршци, него конкретној, материјалној, па су, и по овом битном елементу социјалног положаја, ратне удовице у заостатку за цивилнима.

У наставку ћемо донети по две интегралне животне приче мирнодопских, односно ратних удовица које ће послужити као конкретна илустрација општих животних прилика и показати неједнакости њихових судбина, избора и исхода⁶.

Анализа две животне приче мирнодопских удовица

Ана⁷ је слободна уметница, магистарка наука (46 година), постала је удовица пет година раније, са 41. Има сина, који сада има 15 година, а у време смрти оца 10. Живи сама са сином, у породичној кући, у горњем делу, у атељеу, док је у приземљу свекар са којим не контактира и који је оптужује за његову смрт, заједно са остатком родбине са мужевљеве стране. Муж је извршио самоубиство, театрално, пиштољем, испред породичне куће, једног поподнева, на очиглед породице и комшилука. У браку су били осам година. Ана потиче из угледне београдске породице, родитељи су били доктори наука, док за мужевљеве каже да су „примитивни“, потичу из унутрашњости Србије, те да је између њих двоје постојао велики социјални јаз. Свој садашњи материјални положај оцењује као лош („очајан“). Муж је оставио у великим дуговима. Потрошио је сву породичну уштеђевину на дрогу и вишеструко, неуспешно лечење. У време интервјуа, она живи од мале породичне пензије (5.000 дин) и слабо плаћеног посла у једној београдској уметничкој галерији, уз повремене, ретке хонорарне послове од

⁶ Детаљнију анализу животних прича свих 30 удовица и методологију примењене засноване теорије у интерпретацији грађе (са списком кодова које смо користиле) читалац може пронаћи у наведеној студији (Bobić, Dragišić Labaš, 2020).

⁷ Сва лична имена су измишљена да би се заштитио интегритет испитаница.

превода са страних језика. Кад се удала, дала је мужу сву своју уштеђевину од добро плаћених хонорара, превода, које је скупљала годинама (врста „традиционалног мираза“ како сама наводи). Своју љубав према мужу описује као „фаталну“. Супруг је био млад, здрав, спортиста, завршио је ДИФ, а она је зарад њега и удаје, „жртвовала“ већ добијену стипендију у Хајделбергу, односно даље професионално усавршавање и каријеру. Муж је држао приватну радњу (фарбару) у приземљу куће, добро је зарађивао и живели су, како наводи, удобно и срећно. После неких пет година брака, почео је да конзумира хероин. Имао је историју зависности пре брака, за коју је Ана знала, али је веровала да је то прошло. Кад се вратио дроги, почео је да се отуђује од ње, а она је све време тражила проблем у себи, односно у њиховом браку. Са свом озбиљношћу ситуације суочила се када се са сином вратила са краћег одмора, схвативши да је за само недељу дана нестало 9.000 евра из куће. Тада је муж признао да је наставио да конзумира хероин. Пристао је да се лечи, ишао је приватно на терапије које су биле неуспешне, јер је наставио са дрогом. Личност му се потпуно мења, постаје физички и психички насилан, и према њој и детету. Његов отац и родбина не само да јој не помажу, већ окривљавају њу, твдећи да је она од спортисте направила наркомана. Неколико пута успева да га спасе од самоубиства, да би се он на крају ипак убио. После његове смрти она и дете доживљавају олакшање („боље што се убио“ изјављује син од 10 година). Ана се суочава са огромним проблемима: материјалним, али и емотивним. Остају потпуно девастирани, са дуговима и минималном пензијом. Не помишља да мења занимање јер „уметност је њен живот“. Лавовски се бори да врати дугове, који су остали иза супруга, труди се да заштити дете, иде на психотерапије, узима медикаменте, ослања се на оне пријатеље који је нису одбацили, труди се да стекне нове. Постепено враћа дугове, али са сином живи веома сиромашно. Нема новца да детету плати спорт, да би био део вршњачке групе. Прва изложба коју посећује је тачка преокрета, када осећа да се враћа у нормалан живот, доказује себи и другима да је јака, да може да издржи. Ускоро прави и прву, самосталну изложбу. Жели да пронађе новог партнера који би и сину послужио као очинска фигура. Велики је поборник идеје о удружењу удовица као начину самооснаживања, узајамне подршке и охрабрења женама и деци да преброде патњу.

Овде видимо како је Ана од једне добро ситуиране жене средње класе, високог кулурног и хуманог капитала склизнула на положај осиромашене

удовице са младим сином, која једва преживљава. Једини материјални ресурс кога има „у изобилју“ је атеље у породичној кући, од 125м², који, на жалост, не може да отуђи и поправи свој статус јер нема решене имовинско правне односе са свекром. Због овог стамбеног „вишка“ није у могућности да оствари ни социјалну помоћ.

Бранка је доживела сасвим другачију судбину. У време спровођења истраживања, она је сличних година као и Ана (49), а постала је удовица са 48. Различито од Ане, Бранка има одраслог сина (27) који је ожењен и има ћерку. Бранка има средњу школу, у пензији је, радила је као васпитачица у вртићу. Пореком је из породице пољопривредника, мајка и отац имају завршена четири разреда основне школе. Актуелни материјални стандард, Бранка оцењује као „добар“. Живи у сложеном породичном домаћинству са својом старом мајком, сином и његовом породицом. Муж је преминуо изненада, услед пуцања стомачне аорте. Био је машин бравар, мајстор каквих је мало у земљи („само четири, пет у Србији“), и осим редовног посла, пуно је радио и хонорарно и добро је зарађивао. Довршавали су породичну кућу. Ништа није слутило на фатални догађај, па није била припремљена, а и даље се споро опоравља од шока (у време интервјуа тек је била прошла годишњица смрти). Утеху је нашла у одласцима на гробље и поменима на којима се „сјатило сваки пут по 50 људи“. За разлику од Ане, Бранки су притекли у помоћ многобројни: пријатељи, комшије, породица, родбина, са обе стране. Добила је велику и финансијску и емотивну подршку. Данас су јој, како сама каже, ипак, највећа утеха син и унука, односно брига за сина је била тачка преокрета. Видевши сина како пати за оцем, схватила је да мора да се тргне и да га заштити. Потпуно је посвећена домаћинству, као и чувању унуке док су син и снаха на послу. Примила их је да живе код ње у породичној кући да не би плаћали стан приватно. Заједница (прихода) са сином и снахом, као и са мајком (пензија) су јој помогли да финансијски прегура прелаз, јер је муж пре смрти подигао један кредит, што је уз други кредит за аутомобил, било превелико оптерећење за њене приходе. Не интересује је грађанско удружење удовица, јер је потпуно посвећена својој мајци и синовљевој породици и кући. Поновна удаја такође не долази у обзир.

Као што можемо видети, основна разлика ове две жене је у количини и разноврсности личних и социјалних ресурса, материјалном стандарду, друштвеним статусима, делању и врсти активизма (приватизам Бранке

наспрам Анине изражене друштвености). Ана поседује више образовање, али не може да га материјализује јер је положај културе и уметности у осиромашеном друштву маргинализован, па и она дели такву судбину. Ана је лишена снажних, моћних и бројних друштвених мрежа, и повезујућег капитала (породице као најважнијег извора подршке у Србији) и премошћујућег (познанства са важним „другима“). Ана има младога сина кога тек треба школовати и припремати за улоге одраслих. Насупрот њој, Бранка има нижи образовни ниво и хумани капитал, пензионерка је, остала је без мужевљевих значајних допунских прихода, са дуговима, али има снажну подршку уже и шире породице, односно неформалних мрежа. У том смислу Бранкин је прелаз мање тегобан од Аниног. Ана је отворенија ка будућности, активнија у спољашњем свету, испуњена оптимизмом и рационалнија кад је у питању анализа претходног животног пута. Бранка се још тешко мири са реалношћу, додуше има и краћи удовички стаж, па је њен дискурс испуњен самосажалењем, неприхватањем реалности, величањем мужа, односно бекством у приватност дома. Не интересује је удружење удовица као цивилна иницијатива.

Анализа две животне приче ратних удовица

Дара (54 године) има четворо деце, високу стручну спрему, удовицом је постала са 40. Са децом је избегла са Косова и Метохије, непосредно након бомбардовања, крајем јула 1999. Запослена је као службеница у РТС у Београду, док је у Приштини радила као новинарка на телевизији. Супруг јој је био машински инжењер на угљенокопу, нестао је у Приштини, јуна 1999. Пошао је на радни састанак са директором, а онда је киднапован, заробљен и убијен од стране ОВК. Дара је то сазнала после четири године, пошто је већ напустила Приштину. Она криви себе за нестанак и погибију мужа, зато што није требало да му пренесе поруку директора да се састану у хотелу „Гранд“. Пуне четири године је живела у неизвесности („жив је – није жив“) све док девер са њеним братом није отишао на Косово да преузме његове остатке, после чега га је сахранила у Београду. Има две ћерке и два сина, од којих је најмлађи био беба кад се све ово дешавало. Док није напустила Приштину помагали су јој свештеници из оближње цркве, као и прве комшије. Свештеници јој помажу да се склони у Грачаницу, а одатле прелази у Србију. Сељака се од Пролом Бање до Врњачке Бање, да би се коначно пребацила у Београд. Док није сазнала да је супруг убијен, његова фирма

(„Електродистрибуција“) јој је редовно исплаћивала његове плате, његове су јој колеге помогле да нађе стан, плаћали јој приватан смештај, обезбедили стипендију за школовање за прво, а онда и друго и треће дете. После сахране мужа, губи право на мужевљево плату, али добија пензију, коју прима најмање дете. Као последица претрпљених стресова, Дара пролази кроз већу здравствену кризу. Универзитет „Браћа Карић“ додељује стипендију старијој ћерки. Као мајка четворо деце са Косова и Метохије, Дара добија значајну хуманитарну помоћ од невладиних организација из земље и иностранства (Грчке). Помоћ стиже и од синдиката РТС. Период велике физичке и менталне кризе (болести) је превладала захваљујући добрим лекарима, као и својој снажној вољи да се бори за себе и своју децу, да коначно прихвати реалност и настави даље. Сву своју енергију преусмерава на децу и њихово (високо) образовање и укључивање у нову средину. Разочарана је у најближе, пре свега у свога брата, девера и другу родбину, јер сматра да је нису заштитили и помогли као удовицу и мајку четворо деце. Главни извор задовољства су јој деца, за коју каже да су *„добра, лепа и паметна“*. Не праве проблеме, везани су за њу и брину о мајци. Деца су, такође, пропатила, ишла су на психотерапију, помогли су им пуно и наставници да се уклопе. Најстарија ћерка је завршила студије, тражи посао, друга је ћерка запослена, треће дете, син, студира, а најмлађи, син, похађа средњу школу. Дара се стабилизовала, решила стамбено питање, али како сама каже, мужа није преболела (*„душа је и даље рањена“*). Она себе идентификује и у будућности као удовицу и не помишља на новог партнера.

Душка има 55 година, вишу школску спрему, запослена је, службеница, постала је удовица са 38 година, избегла је из Хрватске. Има троје деце, живи у кући коју је сазидала у Умци, код Београда. Док Дара живи у нуклеарној породици, сама са децом, Душка живи у сложеном домаћинству са чак девет (!) чланова. Са Душком живе: ћерка и син, други син ожењен, са супругом и двоје деце, а ту су и њена мајка и сестра (особа са инвалидитетом). Душка је у Србију стигла из Книна, 1995. након акције „Олуја“, када су Срби протерани из Книна. Најпре је уточиште нашла у Бања Луци, а одатле су морали да избегну даље ка Србији, пред само бомбардовање Републике Српске. Муж је нестао у Книну и дуго је веровала да је преживео. После три - четири године сазнаје да је муж погинуо пред њиховом кућом у Книну, од гранате, и то непосредно пред њену евакуацију. Муж је био мобилисан у оружаним борбама са хрватском војском. Коначну

истину је сазнала посредством ДНК анализе крви, а сахрањен је тек после 15 година од погибије (!). За себе каже да је била потпуно клонула, јер је била зависна од мужа, и психички и физички и тешко је поднела коначну истину, иако је она донела крај неизвесности, како њој, тако и деци. Од стреса је, како тврди, оболела од карцинома дојке. Сместили су се у Умци (околина Београда), изнајмивши једну собу изнад месаре у центру. У тој једној соби било је њих осморо на почетку: она са троје деце, отац, који се касније разболео и умро, мајка, баба (болесна и дементна, „врши нужду по соби“) и сестра, инвалид. Деца су јој имала 11 и 12 (синови) и ћерка, 7 година. Душка је била веома оптерећена неговањем оца, који је ишао на дијализу, као и бабе и сестре, уз своју децу. Како сведочи, то јесте било енормно оптерећење, али и подстрек да се тргне, да се бори. Док су јој родитељи били здрави, радили су по кућама, отац и као носач на пијаци, а деца су повремено обављала сезонске послове (брање кукуруза). За себе каже да је радила све и свашта, најчешће чистила по кућама. Први бољи посао је добила захваљујући куму своје сестре, у аутомеханичарској радњи. Земљаци из Книна су јој помогли да добије следећи, још бољи посао у „Дунав осигурању“, јер је претходно радила у “Croatia osiguranju”. Регулисала је породичну инвалиднину коју примају деца. Жали се да су деца била стигматизована у школи у Београду, док су Дарина деца (са Косова и Метохије) била добро прихваћена. Претпостављамо да је реч о разликама у дијалекту по коме се Душкина деца одвајају од домицилне, као и Дарине.

И поред израженог активизма, Душка тврди да не може да функционише без мушког ауторитета. У одсуству мужа, ауторитет је за њу био отац док је био здрав. Оцу је давала сву зараду коју је он даље распоређивао на чланове домаћинства. После очеве смрти, невољно преузима улогу главе куће. Након пређеног пута, после свих успона и падова, психичких и здравствених криза, она за себе данас тврди да је срећна, да са поносом гледа на своју одраслу децу, ужива у унукама, будући да је примила код себе сина са његовом породицом.

Две изабране ратне удовице сличне су по старости и образовању, обе пребегле у Србију, са децом у сличним годинама. Битно их разликује величина породице и састав домаћинства у коме живе, количина бриге и старања којима су изложене (посебно Душка са бројним члановима шире породице), затим, обим и количина ресурса којима располажу, изражене

разлике у социјалном капиталу, посебно премошћујућем (у корист Даре), као и стратегијама сналажења, па коначно и исходима породичне промене, што све производи њихове неједнаке друштвене статусе. Битно их још повезује усмереност на децу и њихово благостање које је извор и личног задовољства и среће.

Закључак

Удовице које смо овде укратко приказали разликују се међусобно више као групе, а мање унутар самих група. Линије диференцијације унутар групе су: старост, образовање, радна активност, запосленост, извори прихода, материјални стандард, квалитет живота, породични састав домаћинства, социјални капитал, акциони потенцијал (*locus controlli*), стратегије сналажења током процеса трансформације породице из брачне у једнородитељску. Унутар групе чини се да су највеће разлике друштвених положаја повезане са обимом социјалних мрежа, а мање личних ресурса, што се јасно видело из приказа конкретних животних прича. Најзначајнија међугрупна разлика је миграциона димензија која одређује меру утицаја свих осталих, социодемографских карактеристика, групних, породичних капитала итд. Ратне удовице су морале да инвестирају далеко више енергије, здравља, личних ресурса, биле су дуже и јаче изложене патњи, болу, трпљењу, неправдама, социјалном искључивању, па и маргинализацији у новој средини, у Србији, у условима општедруштвеног пропадања и хаоса током 1990-тих. Зато се често дешавало да ни оне ни деца нису наилазили на разумевање и добродошлицу каква им је била потребна. Ни мирнодопским ни ратним удовицама, уопште узев, није недостајало активизма, пре свега жртвовања за децу, али је неједнакост њихових биографија и друштвених положаја битно опредељивало шансе, изборе и, коначно, исходе.

И поред честог опирања да се прихвати празнина настала после смрти мужа/оца, ове су жене, можда више несвесно, него свесно, успеле да се ослободе, надићу, победе и изборе се са доминантним, мушким, патријархалним структурама, ограничењима, притисцима, гурнуте у најсуровији вртлог општедруштвеног, маскулиног разарања. Успеле су плативши, неспорно, огромну цену, која, додуше, увек прати личну еманципацију.

Овим истраживањем смо испунили жељу и циљ ауторке плана истраживања А. Милић, која је увек настојала да ослушне женски глас, или женски „крик“: „Стало нам је да жене као најмаргиналнија, али већинска друштвена групација буду хроничарке 'времена расула' и то из два, колико проста, толико и озбиљна разлога: прво, јер су доказано је небројено пута у историји оне највеће жртве тога расула. А друго, што је и за жене и за друштво срећнија околност, што у таквим околностима друштвеног расула, ...хипокризија цивилизацијских односа нестаје без трага остављајући жену по ко зна који пут саму са собом..., па јој не преостаје ништа друго до суочавање и откривање свог родног и индивидуалног идентитета“ (Milić, 1995:141).

Литература

Bobić, M., Dragišić Labaš, S. (2020). *O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi*, Beograd: Filozofski fakultet.

Hughson, M., (2015). *Mnogo odgovornosti, premalo podrške: Sami roditelji na Zapadnom Balkanu*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Milić, A., (2005). Svakodnevni život porodica u vrlogu društvenog rasula. Srbija, 1991-1995. godine, u: Bolčić, S., et al, *Društvene promene i svakodnevni život. Srbija početkom devedestih*, стр. 135-180, Beograd: ISI FF.

Milošević-Đorđević, J., Delić, A., Baronijan, H., (2014). *Istraživanje o samohranim roditeljima, drugim tipovima porodica i neformalnoj zaposlenosti u Srbiji*, Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.

Penev, G., Stanković, B. (2018). Promene u broju i osnovnim karakteristikama obudovelih u Srbiji (1980-2016), *Stanovništvo*, 56, (1): 83-108.

Tomanović, S., Ljubičić, M., Stanojević, D. (2014). *Jednoroditeljske porodice u Srbiji, sociološka studija*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Mirjana Bobić

Summary

Becoming and Being a Widow in Serbia Today

This is the first original study on widows in Serbian sociological literature. The approach is inherently interdisciplinary because it combines sociological, sociodemographic, socio-psychological and feministic viewpoints. In depth interviews and observation were applied on women who became widows in ages 18-55, thus in their still vital years and not in old ones, as is most frequent. The selected women fell into three educational strata: lower, intermediate and higher. The sample (30) was purposeful and encompassed two groups of women. One comprised so called civil widows (15), i.e. women who lost their spouses after either a short-, long term illness or sudden death and resided at the territory of Belgrade and its outskirts. Another group (15) consists of war widows, being also refugees in Serbia, husbands of whom were killed in armed conflicts in Croatia in 1990s and Kosovo and Metohija, by the end of the decade. The interpretation of findings indicates to marginalization, even discrimination of these women and their children, especially in the case of war widows. The research has highlighted a much stronger significance of social networks compared to personal capitals (age, education, employment, etc.). However, the results also shed light onto the *locus controlli*, representing the agency to pool out of defenselessness. As one could have expected institutional support has been missing out. Yet, our findings indicate to a self-organizing through a civil association of widows, which is vastly supported by the interviewees ('grass root democracy') in particular civil ones. By way of illuminating basic research findings we bring/compare two complete life stories of either group of widows.

Key words: Widows, Resources, Social Networks, Marginalization, Support.